WIEN 62 BESTELLT 4.2.98 11-12 V

№ 1 (18) VIII ՏԱՐԻ 31 ՅՈՒՆԻՍ 1898

"Droschak"
ORGANE
de la Fédération
Révolut. Arménienne.

ԴՐՕՇԱԿ

Adresse :
Rédaction du "Droschak"
GENÈVE (Suisse)

„ՀԱՅ ՅԵՂԱՓՈԽԱԿԱՆ ԴԱՇՆԱԿՑՈՒԹԵԱՆ" ՕՐԳԱՆ

1897–98

18^95 եւ 96 թուականները ջարդերի տարիներ էին, որի ընթացքում տաճիկ կառավարութիւնն իր ամբողջ ուժը թափելով՝ այնպիսի սոսկալի դաս ուզեց տալ հայ ժողովրդին, որ սա՝ կատարելապէս ջարդուած՝ մի անդամ ընդ միշտ թողնի յեղափոխական ո՛րեւէ ձգտում։ Զմոռանանք, որ կառավարութիւնը գլուխ բերեց իր ծրագիրը դիւանագիտական ամէնաբարեյաջող հանգամանքներում. ո՛չ մի արտաքին ուժ չմիջամտեց, ոչ ոք չբռնեց դահճի ձեռքը. հայ ազգը մնացել էր միայնակ իր դահճի դիմաց եւ սա՝ բոլորովին սանձարձակ՝ թափեց իր ամէն գազանութիւնները։

1897 թուականը հետեւարար պիտի լինէր հաշուէկշռի տարի. նա պիտի պարզէր այդ գազանութիւնների եւ հրիւր հազարաւոր զոհերի առաջ բերած արդիւնքը, պիտի ցոյց տար, ուժ ունի արդեօք հայ ժողովուրդը շարունակելու իր սկսած ազատարար կռիւը, թէ օգոստ. 14-ի ճակատամարտը հոգեւարքի մէջ գտնուող զոհի ուժեղ, բայց վերջին ցնցումն էր եւ թէ հայ ժողովուրդը ջարդերից բոլորովին լքուած՝ ահ ու սարսափի մէջ իր դահճի առաջն է կծկելու ու նրա արիւնոտ ձեռները սրկարար լիզելու։

„Ծանր մուրճը եթէ փշրում է ապակին, բայց կռում կոփում է պողպատը", յիշում ենք բանաստեղծի միտքը։ 1897 թուականին հայ ժողովուրդը պիտի ցոյց տար, փշրուել է նա ապակու նման սուլթանի հարուածներից, թէ այդ հարուածները կռել-կոփել են հայութեան հոգին ու նրան պողպատի ամրութիւն տուել։

Տեսնենք ուրեմն, թէ ինչ էր ներկայացնում մեր յեղափոխական կեանքը 1897 թուականին։

Թերթելով յեղափոխական կոչուած արտասահմանեան բազմաթիւ հրատարակութիւնները, յիշելով տարուայ ընթացքում տեղի ունեցած երկպառակտումները, ընթերցողի կուրծքը սղմւում է այն անմխիթար, ճնշող եւ յաճախ զզուելի պատկերից, որ ներկայացնում են դրանցից շատերը։ Հոգու որպիսի՜ փոքրութիւն, որքա՜ն ստոր կրքեր, ցեխ, ապականութիւն . . .

Եթէ ճիշդ են հրապարակ հանուած բոլոր ամբաստանութիւնները,—դառն է, ողբալի։ Իսկ եթէ դրանց մեծ մասը հնարուած է, չարախօսութիւն, զրպարտութիւն, ստախօսութիւն է,— աւելի դառն, աւելի ողբալի դրութիւն . . . Ինչո՞ւ այդ ցեխերը հիմա են գոյանում, կամ այս ի՞նչ տաթօրինակ զւարճութիւն է՝ զրպարտել, չարախօսել, ցեխ վնտռել անպատճառ եւ գտնել մինչեւ իսկ այնտեղ, որտեղ չկայ։ Այս ի՞նչ հասարակական հիւանդութիւն է, որով վարակուած է մթնոլորտը։ Հիւանդութիւն ենք ասում, այլապէս երբէկայ համեստ գործիչին չէինք տեսնիլ ագահութեամբ ցեխ պտտողի դերում. յեղափոխականների միութեան ձգտողը չէր դիմիլ իր նպատակին նոյն յեղափոխականներին արատաւորելով. այլապէս կրակի ու քոցի մէջ երբեմն կռւող յեղափոխականը այսօր „մերկացնողի" փափուկ պաշտօնը չէր ստանձնիլ. հակայեղափոխական շարժումում ստեղծողները յեղափոխականներ չէին հռչակիլ եւ հասարակութիւնը՝ այնքերը փակած՝ միութիւն չէր պահանջիլ այդպիսիների հետ։

Ինչպէ՞ս առաջ եկաւ այս եղբայրասպան մթնոլորտը։ Մարդիկ քիչ առաջ աշխատում էին այնքի ընկնել մի լաւ բան կատարելով, այսօր ցեխեր պտտելով, նրանց տարածելով, նրանց հնարելով են պարծենում։ Քիչ առաջ ամէնասովորական մարդու մէջ դժեր էին որոնում՝ նրան հերոսացնելու. մի փոքրիկ յեղափոխական գործ ուռչում-փքւում էր բերանից բերան, այսօր անսովոր յամառութեամբ աշխատում են անտես անել, կամ նսեմացնել, կամ բոլորովին հակառակ գոյներով ներկայացնել յեղափոխական կեանքի խոշոր արտայայտութիւնները։

Եւ դրա փոխանակ, որպիսի՜ ագահութեամբ են յարձակւում յեղափոխութեան անմպաստ մի երեւոյթի վրայ, որպիսի՜ յափշտակութեամբ են խօսում, տպում եւ արտատպում . . .

Յեղափոխութիւնը, յեղափոխականները „քննադատութեան" են ենթարկւած։ Քննադատում են նրանց հին երդւեալ քննադատները, քննադատում են իրենք յեղափոխական կոչւածները, քննադատում է նրանց հասարակութիւնը. խօսում, վիճում, „մերկացնում" են . . .

Իսկ Գո՞րծը, յանուն որի երդւում են . . .

Հայութիւնը լքուած է, յեղափոխութիւնը մեռնում է . . . Մուրճի ծանր հարուածներից ապակին փշրուած է. եւ նրա բեկորներն իրար են խառնուած։ Ահա՜ այն անմխիթար, սպանիչ տպաւորութիւնը, որ ստանում է արտասահմանեան հայութեան կեանքը դիտողը։

Սուլթանը հասել է, ուրեմն, իր նպատակին . . .

—Ո՛չ. ամենայն համարձակութեամբ գոչում ենք մենք։ Լքումը նկատում ենք, ճիշդ է. բայց նա արտասահմանումն է եւ այն էլ մի որոշ մասի մէջ միայն։ Բացի այդ, նա ժամանակաւոր է եւ իր ամբողջութեամբ հետեւանք չէ յեղափոխական անաջողութեան, ինչպէս կարելի է ենթադրել։

Ապակու փշրանքները երկրից դուրս ենք տեսնում, իսկ այնտեղ, քիչ հեռո՛ւ, տանջանքների աշխարհում, ուր յեղափոխութիւնը պարապ ժամանակը զբաղցնելու խնդիր չէ եւ ոչ գրական վարժութիւնների ասպարէզ, մուրճի նոյն հարուածները պողպատ են կռել-կոփել, պողպատ, որի

ամրութիւնը այնպէ՛ս պարզ կերպով զգալ թշնամին։

Եթէ այստեղ գրիչ էին վերցնում իրենց սեւ հոգու արտադրութիւններով մթնոլորտն ապականելու, — այնտեղ դաշոյններ էին սրում, հրացաններ լցնում՝ թշնամուց վրէժն առնելու։ Եթէ այստեղ միութեան վսեմ գաղափարը իրենց անմաքուր բերաններն առած՝ ձգտում էին անմիութիւն առաջացնել, այնտեղ անձնական կրքերը մի կողմ թողած, ամէն կողմից, ամէն տեսակ մարդիկ առանց փքուն ճառերի, մի սրտով, մի հոգի դառած՝ եղբայրական քաղցր համբոյրներով թշնամու վրայ էին սլանում. . .

* * *

Դեռ 96 թւականի վերջերում, ջարդերից անմիջապէս յետոյ, մի կողմից Բասենում, միւս կողմից Վան քաղաքում, Հայոց Ձորում, Ախտակայ լեռներում տեղի ունեցած ֆէդայիների իրար յաջորդող յաղթական կռիւները փայլուն գրաւական էին հանդիսանում յեղափոխական շարժման կենսունակութեան, եւ մենք հաստատուն յոյսերով մուտք գործեցինք 1897 թւականը։ Եւ սա արդարացրեց մեր յոյսերը, տալով յեղափոխութեան աւելին, քան սպասում էինք, չնայած ներքին եւ արտաքին բազմաթիւ խոչընդոտներին, չնայած ամբոխ անտարբերութեան, մինչեւ իսկ յուսահատութեան, որ ուժեղացաւ Յունաստանի պարտութիւնից յետոյ։ Եթէ Յունաստանի նման մի ամբողջ պետութիւն գլուխ խոնարհեցրեց սուլթանի առաջ, հայկական շարժումը վաղուց ընկճուած պիտի համարուէր յեղափոխութեան էութիւնը չհասկացողների կողմից։

Եւ համարում էին. . .

Դղրդաց սակայն յանկարծակի Խանասորի ձորը հարիւրաւոր մօսինների որոտից, դղրդաց նա ֆէդայիների դաղւած սրտերից դուրս թռած վրէժխնդրական մռնչիւններից, եւ հայ յեղափոխական դրօշակը յաղթական կերպով ծածանեց Արաուլի սգաւոր բարձունքների վրայ։

Հարւածի ուժն անսպասելի էր, — պողպատը լաւ էր կռած, — եւ կառավարութիւնը դեռ ուշքի չեկած՝ Խանասորի դղրդոցը արձագանգ գտաւ Պոլսում կառավարութեան սրտի՝ Բ. Դրան պայթիւնով։ Մի անգամ եւս տեսան ու համոզուեցին, որ ամէն հալածանք, ամէն խստութիւն, զօրք, թնդանօթ անզօր են այն ուժի դիմաց, որ կոչւում է յեղափոխական անձնազոհութիւն. համոզուեցին, որ օգոստ. 14-ի հերոսական կռիւներից յետոյ, դինամիտը հաստատ բուն է դրել Պոլսի մէջ եւ դեռ եւս չի ասել իր վերջին խօսքը։

Յիշենք այստեղ Խանասորի արշաւախմբի հետ համարեա միաժամանակ գաղտնի կերպով երկիր ներս մտած ֆէդայիների մի այլ խմբի յաջող կռիւը Սպահան լճակի մօտ, նրանց անարգել մուտքը Վան. անցեալի դառը փորձերից խրատուած կառավարութեան զգուշութիւնը, անգլիական հիւպատոսի միջամտութիւնը, խմբի քաղաքից անվնաս հեռանալը, նոր ընդհարումը քրդերի հետ։ Յիշենք նոյնպէս Աղբիւրի ու իր խմբի վարած կռիւները քիւրդ աւազակների դէմ, Վանում, Բաղէշում ու իր շրջակայքում կատարուած յաջող տէռօրական գործողութիւնները։

Այսպէս, հայ ժողովուրդը, չմոռանանք՝ ջարդուած, անօթի, մերկ ժողովուրդը, պատւով եւ հոգու անսպասելի ամրութեամբ անցկացրեց 1897 թւականը, որ կրիտիկական պիտի համարել նրա վիճակի համար։ Եւ այդ թւականի յեղափոխական շարժումները ո՛չ միայն փառաւոր ապացոյցներ էին, որ ոչ մի բռնի ֆիզիքական ուժ չի կարող հայ ժողովրդին բարոյապէս ընկճել, այլեւ այդ շարժումները պիտի փարատէին այն անհիմն վախը, որ պատել էր շատ շատերին։ Կոտորածից ցնցուածները ամէն մի ընդհարումից յետոյ սպասում էին անմիջական կոտորածի, չէին համոզւում, որ կոտորածների անմիջական պատճառները մասնակի շարժումները չեն։ Եւ այդ կոտորածների հաւանականութեան հիման վրայ չէին դադարում դատապարտել մեր բոլոր շարժումները, չնայած, որ իրենց գուշակութիւնները երբեք չէին կատարւում, չնայած, որ կոտորած տեղի չունեցաւ ո՛չ Բասենում, ո՛չ Վան քաղաքի մէջ, ուր երկու օր անընդհատ կռիւ էր մղւում թնդանօթների դէմ, ո՛չ Բաղէշում, ո՛չ Պոլսում Բ. Դրան պայթիւնից յետոյ եւ ո՛չ Վասպուրականում Խանասորի կռւի պատճառով, այլ Թոքատում, ուր ոչ ոք չէր մտածում ո՛րեւէ շարժման մասին։

Եւ ոչ միայն կռիւ եղած վայրերում կոտորած տեղի չունեցաւ, այլ եւ մի քանի տեղ մահմեդական տարրը հայերի բարեկամութիւնն սկսեց փնտռել։

Հայ ժողովուրդը անցաւ փորձութեան բովով, մխւած ու հոգով մաքրւած, փա՛ռք նրան . . . Ապագան պարզ է, եւ մենք աւելի մեծ յոյսերով ոտն ենք դնում 1898 թւականը։

Թո՛ղ դեռ վխտան ժողովրդի դատի գիտակցական եւ անգիտակից դաւաճանները, թո՛ղ պղտորեն հասարակութեան մտքերը եւ իրենց օրինակով վհատութիւն սփռեն.

Թող ցնծա՛ն մեր էֆէնդիները, ցնծան Աչգեանները, որ սկսել են իգէալ դառնալ մի շարք յեղափոխականների համար.

Թո՛ղ մթնոլորտը խառնւած լինի. ցնցւած հասարակութիւնը դեռ չարունակի խարխափել մառախուղի մէջ, առանց կարողանալու սեւը սպիտակից ջոկել, թո՛ղ քարեր շպրտեն նահատակ ընկերների յիշատակին . . . փոյթ չէ, ընկերնե՛ր. վստահ մեր ընտրած ճանապարհի ճշմարտութեան վրայ, կրկնապատկենք մեր եռանդը եւ թոյլ չտանք երբեք, որ խոնարհւի մեր բարձրացրած դրօշակը, որի յաղթական ծածանումից սթափւեցան այնքա՛ն չամրած սրտեր։

Դեռ մնում են Մայր-Հայրենիքի աւերակները, դեռ հեծկլտում են սգաւոր մայրերը, — եւ քանի այդ դժոխքը տիրում է, վրէժխնդրութեամբ, լի կարիճների օգնութեան գոչերը չեն դադարել ձեր ականջին հնչելուց, հայրենիքից դուրս գտնւող մատաղ ու զգայուն սրտե՛ր . . . սեղմե՛նք իրար աւելի, կանգնենք կուռ շարքերով, եւ վերջ կտանայ ժամանակաւորապէս տիրող լքումը։

Խանասորի կռւով նոր, յաղթական շրջան է բացւում։ Մենք ցոյց տւինք թշնամուն, որ մեզ չի պակասում ո՛չ անձնազոհութիւն եւ ո՛չ ռազմական հնարագիտութիւն, — չնսեմացնենք թշնամու աչքում, մեր սրտակից ընկերների արեան գնով ձեռք բերած յեղափոխական մեր դիրքը։

Պողպատը կռած-կոփած է սուլթանական մուրճի հարւածներից. մեզանից է կախւած պատրաստել նրանից այն սուրը, որ վերջ ի վերջոյ պիտի կտրի մուրճը բռնած ձեռքը։

—o—

Տարին ծանր էր իր պատճառած կորուստներով։

Դեռ անցեալ ձմեռուայ սկզբին կորցրինք Վանի կռ-

ւում կարճկանցի Գրիգորին, Հայոց Ձորում՝ վանեցի Դաւթին, ղարաբաղցի Խէչօյին եւ Նիկոլային։ Դեկտ. 28-ին անձնասպանութեամբ վերջ տւեց իր կեանքին դժբախտ օր. Մարօն։ Եգիպտոսում իր փոթորկալից կեանքը վերջացրեց Պոլսի մեր կազմակերպութեան սիւներից մէկը՝ Արտաշէս Դեւեանը։ Նոյնպէս Եգիպտոսում, տարւոյ վերջին թոքախտից հանգաւ Արխանեանի խմբի անդամ Նշան Բէշիկեանը։ Կիպրոսում ժանտատենդից մեռաւ Շահէն-Փարհատը, որ նոր էր մըղւում կռւի դաշտը։ Պոլսում Կալաթա-Սէրայի առաջ զոհւեցան Արմենակ Ճանիկեան՝ ակնցի եւ Կարապետ Մաղաքեան՝ արմաշցի. իր բնակարանի մէջ ինքնասպանութեամբ նահատակւեց Տրապիզոնցի Յակոբ Գարակէօզեանը։ Իսկ Խանասորի հերոսների յիշատակը դեռ թարմ է ընթերցողների սրտում։

Մռայլ, տանջւած դէմքերով կամ պայծառ ժպիտը բերաններին՝ պատկերացած էք մեր առաջ, գնդակախոռով կամ մահւան անկողինը անխռով, ծանօթ ու անծանօթ ընկերնե՛ր։ Ձեր քաղցր, անջնջելի յիշատակի առաջ լցւում են մեր սրտերը . . . Բայց հեռո՛ւ արցունքներ,— այդ չէք պահանջում դուք մեզանից։ Ձեր սրտի ցաւը թշնամու արիւնով սառեցրէք. նոյնն էք սպասում կենդանի մնացածներից . . .

ՆԱՄԱԿ ՎԱՆԷՆ

—

12/24 նոյ. 97

Բնութիւնը վերջապէս իր անսահման ողորմութիւնով սարսռահար սրտերը հանդարտեցուց։ Երկու շաբաթէն աւելի է Վասպուրականը ծածկւած է թանձր ձիւնով։ Ճիշդ է որ մերկ ու անօթի հայ ժողովրդի համար անտանելի է աս. ո՞ւր պիտի պատսպարի հիմա. տաքուկ ախոռներ չկան, վառելիք չկայ, հանդերձեղէն չկայ, պատառոտած քուրջի կտորները հազւագիւտ, ապրուստի միջոցները խսպառ գոցւած՝ աշխատանք չըլլալուն։ Ու հայ ժողովուրդը պիտի ապրի — անշուշտ հըրաշքով — ինչպէս ապրեցաւ անցեալ ձմեռ։

Վաղահաս ձիւնը, սակայն, շատերու համար սփոփանք եղաւ։ Ամէնէն առաջ ուրախացաւ տաճիկ կառավարութիւնը որ հապճեպով սկսաւ զօրքերը սահմանագլխէն ետ կանչել ու իրենց տեղերը ճամբել դէպի ներսերը։ Խումբ-խումբ ճամբայ կը հանեն քաղաքէն։ Ամէնու բերնէն անէծք ու հայհոյանք կը թափի իրենց փատիշահի գլխուն, որու ձեռքին այսպէս գերի դարձած՝ շանօր կը քաշեն։ 3-4,000 զինւոր միայն մնալու են Վասպուրականի մէջ, որովհետեւ կասկածները փարատած է հիմա, պարսիկ կառավարութեան վերջերս բռնած ընթացքին հետեւանօք։

Տաճիկ կառավարութենէն թերեւս աւելի շատ ուրախացան սահմանագլխի քիւրդերը, որոնց դողահար սիրտերը, հակառակ իրենց ձեռք առած զգուշութեան ամէն տեսակ միջոցներուն, տակաւին չէին հանդարտած։ Ամէն քիւրդ աղա իր գեղին մէջ կը պահէ պատրաստ ձիաւորներ, որոնք գիշերը մինչեւ լոյս կը պտըտին ու կը հսկեն պոռալով ու կանչըռտելով։

Թակուրցոց Հիւսէին աղան իր գեղին մօտիկ դիրքեր շինել տւած է և միշտ պատրաստ մարդիկ կը պահէ անոնց մէջ։ Նոյնն ըրած են նաև սահմանագլխի քիւրդերը՝ Մլանցիք, Շամսկցիք։

Բայց ինչ որ ալ ընեն զուր է. իրաւ որ անբուժելի եղած է սարսափը։

Նոյն վիճակին մէջ են նաև Վասպուրականի ներսերն ապրող քիւրդերը։ Ֆէդայիի հռչակը ահաբեկած է ամէնքն ալ . . .

Հապա Շարաֆը ի՞նչ օրեր կ'անցնէ արդեօք և ի՞նչ կը խորհի. . . *)

—o—

19/1 դեկտ. 97

Քաղաքին մէջ ընդհանուր լռութիւն կը տիրէ գրեթէ։ Լուռ են յեղափոխականները, լուռ է կառավարութիւնը, լուռ են մեր աղա-չօջերը։ Առաջնորդական տեղապահ Արսէն վարդապետը պաշտօնանկ ըլլալով Աղթամար քաշւած է, բազմելու թափուր մնացած կաթուղիկոսական աթոռին վրայ։ Ափսո՜ս, գուցէ հոն դժւարանայ իր շուրջը պահել հուրիներու խումբը, ինչ որ սովոր էր ընել առաջնորդական աթոռի վրայ եղած ժամանակը։ Բայց նոյն եղն է՝ վեղարին տակը ծածկած կոտոշները և անասնական գործերը։ Աղա-չօջերը մինակ չկան հոն իր շուրջը, բացի մէկէն, որմէ թերեւս մահով միայն բաժնւի։ Հայրսուրբի ամենասիրելի. . . խորհրդատուն է աս, բացարձակ տէրը, որ մեծ էշի մը չափ իմաստութիւն ունի։

Հայրսո՛ւրբ մինչեւ որ կաթուղիկոսին հարստութիւնը սպառեցիր՝ հոգիդ դուրս եկաւ, չենք գիտեր ինչպէս մարսելու ես. խորհուրդ կուտանք քեզ Պոլիս երթալ, թէ յեղափոխականներու ձեռքէն կ'ազատիս (?) և թէ փնտռածներդ քեզ կը գտնեն հոն։ Գնա, և Էչէգեանի ու Օրմանեանի հետ գլուխ գլխի տւէք դարման մը գտնելու ձեր ողորմելի վիճակին. . . գուցէ օգնողներ գտնւին ձեզ։

Նորընտիր առաջնորդական տեղապահ Ստեփան վարդապետը՝ միակ աչքի զարնող հոգևորականն է Վասպուրականի մէջ. թէև պաշտօնի անցնելէն իվեր իր գոյնը որոշ ցոյց տւած չէ, սակայն, անպայման կ'ընդունինք որ Արսէն վարդապետէն բարձր է, կըսպասենք գործը ցոյց տայ։ Կեղտոտ աղաները սկսած են մօտիկնալ և կը փորձեն իրենց ձեռքն անցնել վարդապետին և առաջնորդարանի ղեկը, տեսնենք ի՛նչ աստիճան պիտի յաջողին։ Ի՞նչ օգուտ, Աղթամարի գանձը չկայ մէջտեղը։ Ձիւնը հանգստութիւն պարգեւեց և մեր էշ աղաներուն, որոնք, համոզւած ըլլալով որ՝ դրսէն այլեւս մարդ ներս մտնել չէ կարող (?), ներսիններուն հետ այսպէս թէ այնպէս պիտի յաջողին յարմարւիլ մինչեւ գարուն։

Բանտարկեալները ահագին թւով կը մնան տակաւին. քննութիւնները շատ դանդաղ կը կատարւին. շատերը երբեք քննւած չեն։ Բարեբախտաբար, կարգ մը հարուստներ ալ կան բանտարկւած, որոնց հացի փշրանքներով կ'ապրին շատ մը թշւառ ու անտէր բանտարկեալներ։

* Վանի մեր ընկերներու լսածին համաձայն Շարաֆը սպաննւած չէ Խանասորի կռւի մէջ, այլ վիրաւորւելով՝ մազապուրծ ազատւած է կռւի դաշտէն։

Բաղէշի կողմէն խստութիւններու ձայներ կը լսուին. ձերբակալութիւններ, խուզարկութիւններ, կապուտ կողոպուտ ևլն: Բնականաբար, միշտ անմեղ, անտարբեր մարդիկներ են մէջտեղ զոհուողները:

Թեթև ընդհարում մը տեղի ունեցած է հոն՝ հոկտեմբերի սկիզբները: Խումբ մը, որ 2-3 հրացանով ճամբայ ելած էր որոշուած տեղ մը գնալու համար, Փրխուս գեղի մէջ կը մատնուի նոյն տեղի յայտնի մատնիչէ մը, որ հեռու տեղերէ իր հայրենիքը՝ Խլաթ, վերադարձած էր յատկապէս Աղբիւրը կառավարութեան յանձնելու համար: Մինչև հիմա կը դիտուէր այդ կեղտոտ հայու բռնելիք ընթացքը դէպի Աղբիւրը և դէպի յեղափոխութիւնը: Ահա մարդը գործով ցոյց տուաւ, որ հաւատարիմ է իր կոչման:

Խումբի մէջ Աղբիւրը չկար, անոր ընկերներն էին: Վրայ կը թափուին հասնանցի քիւրդերը և Խլաթի ոստիկանները: Կըռիւը՝ իրիկուան մութին: Թշնամիին քանի մը ձիերը սատկելով՝ քիւրդերն ու ոստիկանները կծիկը կը դնեն և տղաքը բոլորովին անվնաս կ'ազատին: Կըսկսի խուզարկութիւններ ու ձերբակալութիւններ գեղերու մէջ: Քանի մը հոգի ալ Կարճկանի գեղերէն կը բռնեն. մէկ մասը Բաղէշի, միւսը Վանի բանտը կը տարուին:

Փառք Աստուծոյ. բանտերը լեցուած են ամէն տեղ: Սուլթանին կը մնայ օր առաջ արձակել ընդհանուր ներումին իրատէն, քանի չէ սպառած բանտարկեալներուն տուած չոր հացը:

Միւսիւլման ժողովուրդը սկսած է իրեն համար նոր բարեկամներ պատրաստել, ուխտ ընել, դաշինք կապել որ վտանգի ժամանակ փոխադարձաբար մէկմէկու պաշտպանեն: Անոնք, որ կոտորածի ժամանակ շատ չարիք գործած են՝ անոնք ամէնէն շատ կը սոսկան: Հայը չի հաւատար անոնց ո՛չ խոստումին և ո՛չ դաշինքին:

Ու այսպէս, վեց երկար ամիսներ հայ ֆէդային տուներու մէջ փակուած պիտի անցընէ իր օրերը երազներով ու ենթադրութիւններով՝ մինչև հասնի գարնան աւետաբեր ծիծեռնակը և վերջ դնէ ֆէդայիի հոգեմաշ վիճակին. . .

ԹԻՒՐՔԻԱՆ ԵՒ ԻՐ ՆԵՐՔԻՆ ԹՇՆԱՄԻՆԵՐԸ

I

ՀԷԼԼԷՆԱԿԱՆՈՒԹԻՒՆԸ

Տարի մըն ալ անցաւ այդ դժբախտ երկրին վրայէն, որ Թիւրքիա կը կոչուի, սովորական կերպով միշտ չարագուշակ տարիներէն մէկը, հարուստ ո՛չ թէ այն անցքերով, որոնք այդպիսի բազմատարր պետութեան մը բարգաւաճմանը նոր թռիչ մը կուգան տալու, բարօրութեան տոկոսն աւելցնելով և աւելի սերտիւ պնդելով այն կապերը, որոնք անհրաժեշտաբար կը միացնեն պետութիւնը կազմող բազմազան տարրերը: Ընդհակառակը: 97-ն ալ եկաւ անողոք խստութեամբ մը շարունակելու իր նախորդներուն պատմական գործը — ցնցում և աւեր բերաւ այդ խարխուլ կազմուածքին, որ ինքը անզօր այլևս ապրելու, կեանքը կը խափանէ և այն սաղմերուն, որ այդ կազմուածքին մահովը լոյս-աշխարհ պիտի տեսնեն իրենց սեփական կեանքն սկսելու. . .

Ոմանք կարծեցին թէ 97-ը նշանաւոր թուական մը կը բանայ Թիւրքիոյ ժամանակակից պատմութեան մէջ: Հէլլէն սակաւաթիւ, բայց քաջամարտիկ զօրքը ջախջախելու համար իր ըրած գերագոյն ճիգերուն մէջ ապացոյցներ տեսնել ուզեցին օսմանցիներու նախկին զինուորական ուժին վերածնումին, սուլթաններու պետութեան կենսունակութեանը: Եւ Հէլլադայի մարմնէն ճանկուած արիւնոտ կտորը, սահմաններու սրբագրութեան այդ արդիւնքը, սկսող աշխարհակալ մակընթացութեան մը առաջին քայլը:

Կը բաւէ սակայն քիչ մը կանգ առնել այդ իրողութիւններուն առջև, աւելի խորին ու բազմակողմ դիտողութեան մը ենթարկել, համոզուելու համար թէ որքան խաբուսիկ են բոլոր այդ երևոյթները: Սուլէյմաններու, Բայազիտներու և Մահմուտներու ստեղծած այդ հըսկայ մարմինը, իր վերջին ուժերը լարելու հարկադրուեցաւ ափ մը հէլլէն բանակին, իր երէկուան հպատակներուն, դիմադրելու համար: Կռուի առաջին օրերը յաղթանակի հաւանականութիւններն այնքան քիչցան, հակառակ գերման սպաներու ներշնչած բոլոր վստահութեանը, որ Օսման փաշայի ներկայութիւնը միակ դարմանը համարուեցաւ, Էթհէմ փաշայի բանակին հոգեկան լքումը փարատելու համար. . .

Ծաղր կրնայ միայն շարժել այդ ողորմելի յաղթութիւնը: Փոքր Հէլլադան մէն մինակ կեցած եռապատիկ բազմաթիւ և կուռ վարժ բանակի մը առջև, որուն իսկական հրամանատարն է գերման սպայակոյտը, և որուն զօրավիգ կը հանդիսանան եւրօպական մեծ տէրութիւնները, ոտնակոխ ընելով միջազգային իրաւունքի ամէնէն տարրական պահանջները:

Ի՞նչ տարբեր տեսարանի մը ականատես պիտի ըլլայինք, եթէ հէլլէն բանակը դրանիկներ չունենար իբր պետ, և եթէ հէլլէն նաւատորմիղը իր առեղծուածային անգործութիւնը չպտտցնէր Պրէվէզայի և Վօլօյի առջև:

Թիւրքիան ո՛չ միայն չյաղթեց, այլ այդ պատերազմով ցոյց տուաւ թէ ի՞նչ արժեն իր բոլոր սպաները և այն համբաւեալ տոկունութիւնը, մահուան այն անգիտակից դիմագրաւումը, որ իբր ունի թիւրք զինուորը շնորհիւ ճակատագրի հաւատքին:

Այդ աժան յաղթանակը երկրին վաճառականութեան համար աղետաբեր հետևանքներ ունեցաւ, իսկ իբր տուգանք առնելիք քանի մը միլլիոնները թերևս չբաւեն իսկ պատերազմական ծախքերը գոցելու:

Պատերազմը ո՛չ միայն չհասաւ իր նպատակին, այլ միայն ժխտական հետևանք ունեցաւ օսմանցիներուն համար: Եթէ Կրէտէն ձեռքէ չհանել էր այդ կռուին նպատակը — բայց Կրէտէն անդարձ կորսուած է այլևս սուլթաններուն համար: Եթէ հէլլէնականութիւնը ջախջախելն էր, Թէսալիի կռիւը Սէտան մը չեղաւ, բայց Թէսալիայէն խլած այդ կտորը նոր Ալզաս մը պիտի ըլլայ. և վրէժի սեւեռուն գաղափարը կամուրջ մը պիտի հաստատէ Թիւրքիոյ յոյները միացնելու բոլոր այն ցեղերուն, որոնք սուլթաններու Աստափէն պիտի պատրաստեն մօտիկ ապագայի մը համար. . .

* * *

Վերջացող տարւան լաւագոյն էջերէն մէկը կը մնայ այդ պատերազմը, երբ դարերով տանջւած քոյր կղզիին գերութեանը վերջ մը դնելու վեհ խանդավառութեամբ շարժւեցաւ ամբողջ հելլէնական աշխարհը։ Երբ չը խնայւեցաւ ոչ դրամ, ոչ կեանք. երբ Հելլէնը ասպարէզ եկաւ 1828-ի աւանդութիւններով, դաս մը տալու Եւրոպային, որ այնքան շուտ մոռցաւ դարուս առաջին կէսին իր դաւանած սկզբունքները ու կատարած գործերը։ Որքա՜ն վսեմ, որքան ոգեւորիչ կը պատկերանայ մեր աչքին հելլէն հայրենասիրութեան այդ պոռթկումը, նոյնքան ցաւալի հակապատկեր մը կը ներկայացնեն այդ ազգի ճակատագիրը վարող քաղաքական շրջանակներու ապիկարութիւնն ու կարճատեսութիւնը։ Հելլէնը տւաւ ինչ որ կ'ուզէին իրմէն. իր քսակն ու իր կեանքը. իր վարիչները, իրենց ունայնամիտ ու սնափառ պայքարներուն մէջ, ժողովրդին իրական շահերը չըմբռնեցին, անհոգ գտնւեցան բանակն ու նաւատորմիղը իրենց կոչման բարձրութեան վրայ պահելու. երբ մանաւանդ իրենց քաղաքականութիւնը վաղ կամ ուշ ճակատ ճակտի պիտի բերէր հայրենիքը իրենց երբեմնի բռնակալին հետ։ Յունական գոռոզութիւնը թերեւս պատճառներէն մէկն ըլլայ այդ անհոգ վերաբերումին, բայց Պերիկլէսի դարը շատոնց անցած է, և „բարբարոսներու" խառնիճաղանճ ամբոխը չէ որ նետերով ու աղեղներով զինւած Մարաթոն պիտի դիմէ։ Գահաժառանգը երբ Լարիսա կուգայ մարտ 29-ին, կատարեալ խառնակ վիճակի մը մէջ կը գտնէ բանակը. ոչ պահեստի զօրք կար, ոչ բանակի պիտոյքները հոգացող մարմին մը, ոչ փոխադրութեան միջոցներ, ոչ հիւանդակիր կառքեր, հեծելազօրը առանց ձիու, հրետանիներուն կը պակսէր մթերակիր սայլեր, իսկ ամբողջ բանակը կատարելապէս զուրկ վրաններէ։ Դէլեանիսի կառավարութիւնը, ինչպէս հաստատել կը ջանայ Կոստանդին իշխանը, ոչ յատակագիծ մը պատրաստած էր պատերազմին համար, ոչ պահեստի զօրք պատրաստելու խորհած, ոչ իսկ փորձած ապահովելու նաւատորմիղին զուգընթաց գործակցութիւնը բանակին հետ։ Նախարարութեան ամբողջ հոգն եղած էր „պաշտպանողական դիրք բռնել" հրամայել, մնացածը դիպւածին թողլով։

Մօտիկ ապագան պիտի պարզէ անշուշտ այդ դաւաճան անհոգութեան բոլոր հեղինակները. բայց դժւար չէ այժմէն իսկ ըսել որ պատմութեան երկաթի ձեռքը պիտի խարէ կարգ մը պետերու ճակատը, քաղաքական թէ զինւորական, որոնք պատասխանատու պիտի մնան ոչ միայն իրենց հայրենիքին, այլեւ մարդկութեան առջեւ, արդարութեան գործ մը վիժել տալերնուն համար։

Պարտութեան առաջին օրն իսկ պէտք էր գտնել քաւութեան նոխազը, և ահա սկսան դատափետել Եթնիքի Էթէրիան, որ իր միթինկներով, իր յորդորներովը գրգռած էր հասարակաց կարծիքը և իր մարտական խումբերով ապստամբած Մակեդոնիան ու հարկադրած Թիւրքիան պատերազմ յայտարարելու Յունաստանի դէմ։ Բայց Է. Էթէրիան մեկուսի մարմին մը չէր. համալսարանը, ֆինանսական աշխարհը, խորհրդարանն ու նախարարութիւնը, վերջապէս բանակն իրենց ներկայացուցիչներն ունէին հոն։ Դժւար է ենթադրել, որ ընկերութիւնը տարբեր ու անջատ քաղաքականութիւն մը ունենար օրւան դահլիճէն։ Էթէրիայի վերջերս ըրած մերկացուցիչ յայտնութիւնները պարզեցին, որ ընկերութիւնը իր պետերուն շնորհիւ և միջոցաւ գործիք մը եղած էր Դելիանիսի ձեռքը։ Արժանահաւատ բարեկամ մը կը հաղորդէ մեզ Աթէնքէն, թէ Էթէրիան իր հոկտ.-ի նիստերէն մէկուն մէջ, ազգային անյաջողութեան մէկ մասը վերագրած է իր կազմակերպութեան կեդրոնացուցիչ դրութեանը և որոշած է ապագային ապակեդրոն սիստէմով գործել։ Ցաւալի է, որ այդպիսի դառն փորձի մը պէտք ունեցաւ Էթէրիան, համոզւելու համար, թէ որքա՜ն աղետաբեր է այդ տեսակ գործերու ամբողջ պատասխանատւութիւնը և ղեկը դնել կեդրոնի մը ձեռքը, եթէ նոյն իսկ այնպիսի „խելացի", „պատւաւոր" տարրերէ կազմւած ըլլայ, ինչպէս Էթէրիայինն էր։

Սպասելով այն օրին, երբ իր պարտութեան բոլոր պատճառները մեզ բացատրէ Էթէրիան, — բան մը, որ շատ դասեր կրնայ պարունակել մեզ համար, — այժմէն կարելի է մատնանիշ ընել այդ ձախող պատերազմին գահավէժ սկզբնաւորութիւնը։ Բուլղարներու փայլուն յաջողութիւնները Մակեդոնիոյ մէջ — չխօսելով բուլղար ժողովրդի և պետութեան արագ առաջդիմութեան մասին — կսկծեցուցիչ մտատանջութիւն մը սկսած էին պատճառել հելլէններուն, որոնք տակաւին ազատւած չէին Ֆանարիօտներու երբեմնի անուրջներէն, ջախջախելու հելլէնականութեան բազուկին տակ Բալկաններու բոլոր ազգութիւնները, ձուլելու ատոնք իրենց հետ, բիւզանդական կայսրութիւնը վերականգնելու համար։

Վաղուց արդէն յոյն քաղաքական շրջանակներուն մէջ կը տիրէր ձգտում մը տիրելու Մակեդոնիային, — ուր աննշան թիւ մը կը կազմէն սակայն յոյները — խեղդելու համար տեղական բուլղար ժողովրդի վերածնութեան ջանքերը և կռւան մը պատրաստելու հելլէնականութեան, Բալկաններու մէջ իրենց անդրագոյն առաջխաղացումին համար։ Դարերու երկար փորձ մը, սկսելով այն օրէն երբ բալկանեան թերակղզին ինկաւ բիւզանդական կայսրութեան ներքեւ, ցոյց տւաւ որ յոյները անընդունակ են, ձուլելու իրենց ազդեցութեան ներքեւ գտնւող ազգերը այն միջոցներով, որ միակ ներելին է՝ քաղաքակրթութեան։ Անցեալի մղձաւանջը մոլորեցուց զիրենք. մինչ մէկ կողմէն օտարներուն մէջ „բարբարոսներ" շարունակեցին տեսնել, մոռցան որ իրենք ալ Արիստոտէլի և Պղատոնի յաջորդները չէին, այլ ժառանգորդները միայն։ Ձուլելու քաղաքականութիւնը չյաջողեցաւ, բայց բալկանեան սլաւ և ռումէն ցեղերը, Փոքր-Ասիոյ հայերը իրենց թշնամիները ըրին։

Կրէտական խնդիրը պատրւակ մը կ'ընծայէր, առիթ մըն էր, ուրկէ ուզեցին օգտւիլ յոյն քաղաքական շրջանակները, առանց խորհելու և չափելու այդ քայլին հետեւանքները։

Գաղափարի կռիւը որ իրենց նշանաբան ընտրած են յոյն հայրենասէրները իր այդ ժխտական իրեսն ունի, որ զզւանքով կը հեռացնէ գաղափարի ճշմարիտ բարեկամները։ Եթէ համակրանքի ու յարգանքի խորին զգացմունքով մը կը յիշենք Թեսալիոյ դաշտերուն մէջ ինկած հելլէն քաջերը, չենք կարող չյայտնել սակայն մեր արհամարհանքը բոլոր այն փառամոլ ու ապիկար վարիչներուն ու պետերուն, որոնք Գաղափարի կռւին տակ պարտկել կը ջանան ատոր տրամագծապէս հակառակ գործ մը — ազատութեան ձգտող ընդունակ և զօրեղ ցեղի մը ջնջումը։

Կարելի չէ լռութեամբ անցնիլ նոյն կարգի ուրիշ երևոյթ մը — Թիւրքիացի յոյներն ցոյց տուած վախկոտ անշարժութիւնը այն միջոցին, երբ Մայր-Հայրենիքը անհաւասար կռիւ բռնուած էր իր դարաւոր թշնամիին հետ, երբ անդին ապստամբ Կրէտէն օգնութեան կը կանչէր հրդեհներու բոցին և հրացաններու ծուխին մէջէն։ Ո՞ւր էին, մի՛ ծակը մտան այդ բալիքարիները, որոնք արհամարհանքով կը խօսէին սեպտեմբեր 18-ի ցոյցին կամ օգոստոս 14-ի կռիւներու մասին. որոնք կըսպառնային Եըլտըզը կործանել, եթէ Թիւրք մը համարձակէր յոյնի մը մատն արիւնոտելու...։ Ինչո՞ւ այդ պարծենկոտ պարոնները դեսպաններու օգնութիւնը կ'աղերսէին, երբ ոստիկանութիւնը չարաչար կը հալածէր հելլէնական հպատակները, անոնց խանութները կը փակէր և կըստիպէր ամէն բան թողած Թիւրքիայէն հեռանալու։ Թիւրքիոյ յոյները ոչ միայն թշնամական դիրք բռնեցին հայոց նկատմամբ վերջին շարժումներու և կոտորածներու ատեն, այլև չուզեցին գործով աջակցիլ յանուն իրենց եղբայրներու ազատութեան մղուած պատերազմի մը — չվտանգելու համար իրենց դրութիւնը Թիւրքիոյ մէջ։ Այդ տխուր իրողութիւնները ցոյց տուին, որ Թիւրքիացի, մանաւանդ բիւզանդացի յոյները շատ բարձր չէր կանգնած մեր ունևոր քաղաքացիներէն, երբ իրենց հանգստութիւնը շատ աւելի կարևորութիւն ունեցաւ իրենց համար, քան հելլէնականութեան անցուցած մեծ տագնապը։

Յոյները իրենց վերջին փորձին մէջ չյաջողեցան, որովհետև չափէն աւելի յոյս դրին դիպուածին վրայ, քան իրենց խելքին ու բազուկներուն։ Օգնութիւն չգտան Բալկաններու հարստահարուած ցեղերէն, որովհետև իրապէս Թիւրքի լուծը իրենց լուծով կ'երթային փոխարինելու։ Մեծ սխալ մը գործեցին ոտքի չելլելով Թիւրքիոյ յոյները. կրակը տան մէջէն ալ պէտք էր տալ։ Այս դառն փորձէն ետք պիտի ըմբռնե՞ն արդեօք թէ անիրագործելի երազներու հաւատալէն աւելի գործնական է իրենց ջանքերը միացնել Թիւրքիոյ միւս հարստահարուած ազգերուն հետ, կազմել այն եղբայրութիւնը, որ իրենց անկախութեան պատերազմի անմոռաց օրերուն մէջ ծրագրուեցաւ, բայց անիրագործելի մնաց, ընդհանուր ուժերով ձեռք բերելու համար բոլոր այդ տանջուած ազգերուն ընդհանուր պահանջներուն գոհացումը։

* * *

Վերջացող տարին վերջ մը չդրաւ կրէտացիներու տառապանքին, վերջ մը որ այնքան մօտալուտ կը թուէր, երբ Վասօս զօրավարը յունական դրօշը պարզեց Կրէտական ճամբարին վրայ։ 97-ը եթէ չլուծեց այդ խնդիրը, բայց իրրև վիճած գործ մը ալ չյանձնեց 98-ին, ինչպէս կ'ակնկալէին Թէսալիոյ յաղթականները։ Եթէ պատերազմի ձախողանքը հելլէնականութեան ընդհանուր հաշիւին անցնենք, Կրէտէն շատ բան կորուսած չըլլար։ Իր արդի վիճակին և մօտիկ անցեալի կացութեան միջև բաղդատութեան փորձ մը պիտի բաւէ ցոյց տալու որ, կրէտական խնդիրը շատ աւելի սպառնալից կերպարանքով կը ներկայանայ Թիւրքիոյ համար, քան երբեք եղած էր։

Վերջին տասը երկար ամիսները, դժնդակ անստուգութեան օրեր յունական պատերազմով սկսած, ապարդիւն չանցաւ Կրէտէի համար։ Իրաւ է թէ Վասօս զօրավարի և արքայական քոմիսէր Գէննատիոսի դալուստը անհուն խանդավառութիւն առաջ բերին, բայց անոնց մեկնումը վհատութիւն չձգեց այդ լեռնցիներուն սիրտը։ Բախտի ելևէջներուն սովոր է կրէտացին, և շատո՞նց վարժ իր ապաւէնը իր լեռներուն և հրացանին մէջ որոնելու։ Նոյնը և այս անգամ ըրաւ. արագ յաջորդած այդ յուսախաբութիւնը ցոյց տուաւ միայն իրեն թէ ի՞նչ կրնար սպասել Եւրոպայի մաքիաւէլական քաղաքականութենէն։ Հասկցաւ Կրէտացին որ իր հաստատամտութենէն, արթնութենէն և խոհեմութենէն միայն կախուած էր այնուհետև ամէն բան։ „Անցեալին բոլոր չարիքները օսմանեան տիրապետութեան հետեւանքն եղան. ապագայի խառնակութիւնները ընդհակառակը մեր ժողովրդին պիտի վերագրեն“ կը գրէր Ազգային ժողովի նախագահը իր առաջին յայտարարութեան մէջ։ Եւ արդարև համոզելով որ դեռ շատ կրնայ ուշանալ նահանգապետի ընտրութեան խնդիրը, կրէտական նորահաստատ կառավարութիւնը ջանք չը խնայեց կարգը պահպանելու հրդեհուած կղզիին մէջ, արդարութիւնն ապահովելու ամէնուն համար, առանց կրօնքի խտրութեան։ Եւ իպատիւ իրենց պէտք է ըսել որ յաղթական ելան այդ փորձութենէն. իրենց ամէն մէկ քայլը իրենց փափուկ վիճակին այդ գիտակցութեան դրոշմը կը կրէր։ Կրէտէն այսօր իրապէս ազգային այդ իշխանութեան ենթարկուած է, եթէ հաշուի չառնենք քանի մը մեծ քաղաքները, ուր կը կենան եւրոպական ծովային և օսմանեան բերդապահ զօրքեր։ Ծովակալները կամայ ակամայ հարկադրուած են այսօր ճանչնալու Ազգային ժողովի նախագահը, իբր պաշտօնական ներկայացուցիչ ապստամբ Կրէտէի։

Տկարութեան նշան մը չէր, երբ յունական պարտութենէն ետք կրէտացիք խոհեմութիւն համարեցին Եւրոպայի առաջարկած ինքնավարութիւնն ընդունիլ, փոխանակ Մայր-Հայրենիքի հետ միանալու։ Ո՛չ. ամէն ժամանակէ աւելի զօրաւոր կըզգան իրենք զիրենք և դեռ վերջերս էր որ բացարձակ կերպով յայտարարեցին ծովակալներուն թէ յօժար են ընդունիլ կատարեալ ինքնավարութիւն մը, բայց ո՛չ թէ սուլթանի իշխանութեան, այլ գերիշխանութեան ներքև։

Եւ այդ ինքնավարութեան հիմնական պայմանը կը համարին օսմանեան բերդապահ զօրքին խսպառ հեռացումը կղզիէն։ Երբ այդ պայմանը կատարի, իրենք ալ պատրաստ են զինաթափ ըլլալ և թոյլ տալ քաղաքներն ապաստանած միւսիւլման ընտանիքներուն իրենց գեղերը վերադառնալու։ Որքան ալ որ այս պայմանը կը մնայ վիճելի, բայց պետութիւնները դեռ ամիս մը առաջ էր որ արգիլեցին օսմանեան կառավարութեան նոր զօրք խրկելու Կրէտէ, իրենց ծառայութեան ժամանակը լրացած զինուորները փոխարինելու։

Կրէտացոց ուղղամիտ, բայց միանգամայն անյողդողդ դիրքը պիտի հարկադրէր վերջիվերջոյ զիջանել անոնց պահանջներուն, և այսօր արդէն օրուան խնդիր դարձած է ինքնավարութեան ծրագրին մշակումը և ընդհանուր նահանգապետի ընտրութիւնը։ Եթէ հաւատանք Ռէյտէրի գործակալութեան մէկ հեռագրին, այդ ծրագիրը հետևեալ հիմնական կէտերը կը պարունակէ։

1. Կրէտէն, ինչպէս անցեալին նոյնպէս եւ ապագային մէջ պիտի կազմէ օսմանեան կայսրութեան մէկ մասը սուլթանի

իշխանութեան ներքեւ, բայց կղզին վարչութիւնն ու կանոնագիրը պիտի կազմէին ու մշակէին Արեւելեան Ռումէլիի ունեցածին ձեւով: 2. Կղզին պիտի ունենայ ինքնավար վարչութիւն մը եւ քրիստոնեայ նահանգապետ մը, սուլթանի կողմէն կարգւած 5 տարւան համար պետութիւններու համաձայնութեամբ: 3. Զինւորական ուժը որ պիտի կազմեն ժանտարմըրին ու միլիսը, նահանգապետի քոնթրոլին ներքեւ պիտի գտնւի: 4. Օսմանեան բերդապահ զօրքին թիւը պիտի կրճատւի, երբ կարգը վերականգնի: 5. Գործադիր իշխանութիւնը պիտի գտնւի Ազգային ժողովին ձեռքը, ուր ներկայացուցիչ պիտի ունենան բնակչութեան բոլոր մասերը, եւ օրէնքի նախագծերը գործադրութեան պիտի մտնեն, նահանգապետի վաւերացումը ստանալէ ետք: 6. Նահանգապետին պիտի արտօնւի 6 միլիօն Ֆրանքի փոխառութիւն մը կնքել ամէնէն ստիպողական պէտքերը տեսնելու համար: 7. Կղզիին բոլոր ուղղակի եւ անուղղակի հասոյթները իր համար գործածելու յատկացւած են: 8. Կրէտէն սուլթանին պիտի վճարէ, սակայն, տուրք մը, որու քանակը որոշւած չէ տակաւին:

Ազգ. ժողովը հրաւիրւած է փետրւար 1-ին նիստ գումարել վիճաբանութեան ենթարկելու համար պետութիւններու մշակած ծրագիրը: Եթէ վերև առաջ բերւած համառօտութիւնը վաւերական է, դիւրին է գուշակել որ խիստ քննադատութեան և մերժումի պիտի ենթարկւի ծրագրին քանի մը կէտերը, որոնք հիմնովին հակառակ են կրէտացոց ցարդ ձևակերպած պահանջներուն: Բայց խնդրին ծանրութիւնը այսօր իրապէս ընդհանուր նահանգապետի ընտրութեան շուրջը կը պտտի, և գուցէ ատկէ կախւած ըլլայ մասամբ ինքնավարութեան ձեն իսկ: Շէֆէր գնդապետի և Բօզօ Պէտրօվիչի թեկնածութիւններէն ետք, ամսէ մը իվեր յամառութեամբ կը խօսւի նոր թեկնածուի մը մասին, որու ընտրութիւնը մեծ յեղաշրջում մը կրնայ առաջ բերել կրէտական գործերուն մէջ: Ռուսաստանը առաջարկած է Գէորգ թագաւորի երկրորդ զաւակին՝ Գէորգ իշխանին թեկնածութիւնը Կրէտէի նահանգապետութեան համար: Մանրամասնութիւնները կը պակսին: Աւելորդ է ըսել թէ այդ ընտրութենէն ետք Կրէտէի միացումը Յունաստանին ժամանակի խնդիր կրնայ ըլլալ միայն: Եթէ այդ առաջարկը խաղ մը չէ ռուս կառավարութեան կողմէն Մարդասպանին վրայ ճնշում գործ դնելու, մէկ կողմէն ինչպէս կ'ըսեն „ատամները ցոյց տալու" համար, և գուցէ ուրիշ կարգի զիջումներ ստանալու, — ներելի է այն ատեն ենթադրել որ ռուսները վերջապէս գլխի ինկան թէ իրենց վերջին տարիներու թիւրքամոլ քաղաքականութիւնը գերմանական ազդեցութիւնը զօրացնելու միայն ծառայեց: Այդ տեսակէտէն լաւ ընտրւած է վայրկեանը, երբ Գերմանիան Քիաօ-Չէուի խնդրով կաշկանդւած է Ծայրագոյն-Արևելքի մէջ: Անգլիան, Ֆրանսան և Իտալիան արդէն տւած են իրենց հաւանութիւնը Գէորգ իշխանի թեկնածութեանը: Ինչպէս որ ալ վերջանայ այդ խնդիրը, պարզ է, որ եթէ Կրէտէն չկրնայ ձեռք բերել առայժմ իր տենչածը, բայց այլևս դադրած է սուլթաններու իրական սեփականութիւնն ըլլալէ: Անկէ անդին դէպի կատարեալ անկախութիւնը քայլ մըն է միայն:

ՔԱՂԱՔԱԿԱՆ ՏԵՍՈՒԹԻՒՆ

Տարին հարուստ էր խոշոր անցքերով, որոնք համեւրօպական նշանակութիւն ունէին: Ամէնից առաջ դարձեալ Արևելքն էր, որ այնքա՜ն հոգսեր պատճառեց Եւրօպային, այնքան ալեկոծեց քաղաքական աշխարհը: Նոր բան չէ: Արևելեան չարատանջ հարցը շա՜տ տարիներ է, որ տիրապետում է եւրօպական քաղաքականութեան և տակաւին իր լուծման է սպասում:

Ընթերցողը յիշում է, թէ ինչպէս Կրէտէում նորից բռնկւեց ապստամբութիւնը, թէ ինչպէս յոյն ժողովուրդը, որ երկար տարիներ արցունքն աչքերին ականատես էր եղել հարազատ զաւակների չարչարանքներին, այս անգամ չկարողացաւ սառնասիրտ մնալ և արձագանգ տւեց. յիշում է ընթերցողը, թէ ինչպէս հետզհետէ բարդացաւ վիճակը, և թէ որպիսի ցնցում առաջացրեց պատերազմի յայտարարութիւնը Թիւրքիայի և Յունաստանի միջև. յիշում է, թէ ինչպէս եւրօպական նշանաւոր կօնցէրտը (համերաշխութիւն) հրապարակ նետւեց, թէ ինչ դիրք բռնեցին մասնաւորապէս Գերմանիան, Ռուսաստանը և Անգլիան. յիշում է պատերազմի ողբալի ելքը, սուլթանական զօրքերի աժանագին, բայց բարձրագոչ յաղթանակը: Ընթերցողը չի մոռացել նաև եւրօպական պետերի փոխադարձ, հանդիսաւոր այցելութիւնները, նրանց մեծագորդ ճառերն ու ծանուցումները յանուն խաղաղութեան ու եղբայրական աջակցութեան ևլն. ևլն: Չենք ուզում երկարացնել մանրամասնութիւնների վերարտադրութեամբ, այլ միայն կըզբաղւենք մի քանի ընդհանուր խորհրդածութիւններով:

Վերջին տարւայ անցքերը մտածելու շատ նիւթ են տալիս: Աբստրակցիա անելով բոլոր երկրորդական արժէք ունեցող հանգամանքները, մենք գտնում ենք նրանցից երկու առաջնակարգ փաստ: Առաջինն այն է, որ միմիայն կռիւների ու սարսափների միջոցով է ձեռք բերւում միշտ ժողովուրդների ազատութիւնը, մի փաստ, որ կարմրագոյն գծով անցնում է ամբողջ պատմութեան միջից, և որ մենք քարոզել ենք սկսած Դաշնակցութեան ծննդեան օրից ու պիտի քարոզենք շարունակ: Վկայ է այդ փաստին Կրէտէի ազատւիլը սուլթանական ճանկերից, և նրա ինքնավարութիւն ստանալը: Վկայ է Կուբան, որի զաւակները տարիների յամառ ու արիւնալից մաքառումով ճանկեցին վերջապէս Սպանիայից իրենց հայրենիքի ինքնավարութիւնը, բայց դեռ շարունակում են մարտնչել յանուն կատարեալ անկախութեան:

Երկրորդ նշանաւոր փաստը, որ աչքի է ընկնում, դա Եւրօպայի հռչակաւոր կօնցէրտի պահպանումն է և նրա ակներև սնանկութիւնը, որ Հայաստանից յետոյ մի անգամ ևս պարզ ցոլացաւ յոյն-թիւրքական ընդհարումի մէջ: Սնանկութիւն, որովհետև այդ կօնցէրտը չի աջողում լուծել այն խնդիրները, որ նա ստանձնել է: Մենք տեսանք, որ հիւանդ մարդու դիմաց վտանգաւոր հիւանդ են և նրա բժիշկները, որոնցից ամէն մէկը առանձնապէս չի համարձակւում բուժել հիւանդին, իսկ բոլորը միասին չեն կարողանում ընդհանուր և իրական համերաշխութեան գալ:

Ի՞նչ է պատճառը, որ արևելեան ճգնաժամը միշտ աւելի ծանրանում է: Ի՞նչ է պատճառը եւրօպական կօնցէրտի հիւանդութեան:

Պատճառները շատ են. կը շեշտենք գլխաւորների վրայ: Ով որ շատ թէ քիչ ուշադրութեամբ հետևել է արևելեան ամբողջ ողբերգութեան, սկսած Սասնոյ կոտորածից մինչև մեր օրերը, ով որ փորձ է արել անց-

քերի պատճառները որոնելու — ռուս կառավարութեան խաղացած տարդի ու ոճրագործ դերը երբեք չի վրիպել նրա ուշադրութիւնից։ Ամէն ոք զգում է, որ Ռուսաստանի վիթխարի ու անողոք ուժը մեծամեծ խոչընդոտներ է դնում ազգերի ազատութեան ճանապարհի վրայ։ Ոչ ոքի համար գաղտնիք չէ, որ Ռուսաստանի շնորհիւ է միայն յապաղում արևելեան հարցի լուծումը։

Ռուսիայով սկսւեց արևելեան հարցը, նրանով և զարգացաւ, կերպարանափոխւեց։ Բայց այլ էր Ռուսիայի դերը առաջներում, այլ է նա այժմ։ Սակայն նպատակը միշտ նոյնն է մնում՝ հասնել մինչև Միջերկրականը, գրաւել Պոլիսը, որ նախադուռը պիտի լինի դէպի աւելի հեռաւոր նւաճումներ։

Փոխւել է տակտիկան։ Երբեմն ցարիզմը յարձակողական էր, և սուլթանների ոխերիմ թշնամին, այսօր նա դարձել է Համիդի „բարեկամը“։ Երբեմն ցարը Մեծ Ազատարար էր Բալկանների վրայ, որտեղից հարթում էր նա իր ճանապարհը դէպի Պոլիս, այսօր այլևս ձեռնտու չէ նրան ազատարար լինելը։ Եւ, տարօրինակ բան, այսօր ռուսական դիւանագիտութիւնը ջերմ պաշտպան է կանգնում նոյն Statu quo-ին, (Թիւրքիայի ամբողջութիւն) որ ստորագրել է հէնց Ռուսաստանի դէմ հինգ պետութիւններից Բէրլինի վեհաժողովում։

Statu quo... արիւն ու արտասուք է նշանակում այդ թունաւոր խօսքը թիւրքահպատակ ժողովուրդների համար, անվերջ խռովութիւններ, մշտնջենաւոր անիշխանութիւն... Հո՞գ չէ։ Ցարի կառավարութեան հէնց այդ էլ ձեռնտու է։ Որչափ ներքուստ թոյլ ու սնանկ լինի Թիւրքիան, այնքան նա բարեկամ ու հնազանդ կը լինի ցարին. իսկ վերջինիս համար շատ թանկ է այդ հնազանդութիւնը։ Թող, ուրեմն, Թիւրքիան մնայ իր ամբողջութեամբ, բայց թող նրա մէջ մշտապէս տիրէ բողոքը, խռովութիւնները, անիշխանութիւնը... Այդ է Լօրանօվների փափագը։

Ոչ մէկը եւրոպական պետութիւններից այնքան ուժգին չի բողոքում Ռուսիայի այդ եղեռնագործ ընթացքի դէմ, ինչպէս Անգլիան, Ռուսիայի հինաւուրց ախոյեանը և ահարկու թշնամին։ Այդ թշնամութիւնը ծագեց և զարգացաւ նոյն չարաբաստիկ արևելեան հողի վրայ։

Անգլիան, որի իրական մեծութիւնը իր լայնածաւալ ազատ ու ինքնավար գաղութների մէջ է, որոնք սըփռուած են երկրագնդիս բոլոր անկիւններում, Անգլիան չէր կարող անտարբեր դիտել, թէ ինչպէս հիւսիսային բռնապետութիւնը միշտ աւելի և աւելի ծաւալւելով, սպառնում է իր տիեզերական տիրապետութեան, թէ ինչպէս ցարիզմը դիմում է միշտ դէպի հարաւ ու արևելք, դէպի մեծածաւալ Հնդկաստանը, տոգորուած չինգիզխանական անյագ տենչով՝ ամէն բան նւաճել, ամէն բան հպատակեցնել իր բռնապետական մտրակին։

Եւ Անգլիան շատ աշխատեց այդ վիշապի առաջն առնելու համար։ Մաքառեց նա անխտիր ամէն միջոցներով։ Յանուն վերը յիշած նպատակի՝ Անգլիան առաջներում թիւրքասէր քաղաքականութիւն էր մղում, ամենաեռանդուն պաշտպան հանդիսանալով Թիւրքիայի ամբողջութեան՝ ընդդէմ Ռուսիայի։ Կիպրոսի ամօթալի դաշնագիրը այդ քաղաքականութեան պսակն եղաւ։

Բայց այն ժամանակից իվեր փոխւեց իրերի վիճակը։ Մի կողմից հայկական շարժումներն ու ազէտները, միւս կողմից Ռուսիայի բռնած դիրքը փոխեցին Անգլիայի վաղեմի քաղաքականութիւնը Թիւրքիայի նկատմամբ։ Եւ անգլիական կառավարութիւնը բողոքում է այսօր այն մարդասպան Statu quo-ի դէմ, որ Լօրանօվներն են ձգտում պահպանել Թիւրքիայում։ Սակայն, որքան աւելի է բողոքում Անգլիան, որքան նա աւելի է աշխատում միջամտել կամ ընդհանուր իրական կոնցերտ կազմակերպել Հայաստանի ազէտներին վերջ դնելու համար, նոյնքան աւելի է բորբոքւում սուլթանը և... նոյնքան աւելի է ամրապնդւում բարեկամութիւնը երկու բռնակալների՝ ցարի և սուլթանի միջև։ Այդպէս էր հայկական ամբողջ ողբերգութեան ընթացքում, ուր ցարիզմի խաղացած ծՀրէշային դերը յայտնի է բոլորին։

Բայց Կրէտէի դէպքում ևս տարբեր չէր Ռուսիայի տակտիկան։ Նա միշտ չափւած ու ձևւած է որոշ նախագծի համեմատ։ Ոչ միայն Ռուսիան չի ուզում ստեղծել արևելքում մի „հայկական Բոլգարիա“ այլ նա Կրէտէի ազատութեան ևս հակառակ է։ Գերմանիայից յետոյ Ռուսիան ամենամեծ հակառակորդն էր Կրէտէի միացման Մայր-Յունաստանին։ Ինչո՞ւ։ Դարձեալ նման պատճառներ։ Ցարի կառավարութեան հաճելի է, որ կրէտական հարցը ևս միշտ հարց մնայ, անլուծելի, նրան ձեռնտու է, որ հրաբուխը Կրէտէում ծխէ շարունակ, մինչև որ անորոշ ապագայում մի գեղեցիկ օր „օգնութեան“ հասնէ ցարի „ազատարար“ բաղուկը։ Իսկ այդ նպատակի համար փոխանակ կատարեալ անկախութեան, աւելի յարմար էր ինքնավարութիւն տալ Կրէտէին սուլթանի գերիշխանութեան տակ, մի դրութիւն, որ դեռ անվերջ խռովութիւնների աղբիւր կարող է լինել քանի որ Կրէտէն լիակատար ազատութեան է ձգտում։

Միւս կողմից՝ Բոսֆորը տանող ճանապարհի վրայ Յունաստանը առանց այն էլ մի խոչընդոտ է Ռուսաստանի համար. պէտք չէ, ուրեմն, որ Յունաստանը աւելի ուժեղանայ Կրէտէի միացումով...

Այո՛, փոխւել է ցարիզմի դերը։ Առաջներում նրա նպատակը կեղտոտ էր, յետադէմ, բայց գէթ միջոցները մաքուր էին, մարդասիրական։ Իսկ այսօր կեղտոտ են թէ նպատակը, թէ միջոցները։ Առաջներում դիմում էր նա իր նպատակին՝ ժողովուրդներ փրկելով, այսօր դիմում է նոյն նպատակին՝ ժողովուրդներ խեղդելով...

Անգլիա Կրէտէի հարցում ևս մենակ էր։ Նա միշտ մնում է կղզիացած, առանց տեղական դաշնակիցների — և այդ տխուր իրողութիւնը ցաւով ու դառնութեամբ է դիտւում ժողովուրդների ազատութեան բոլոր բարեկամներից։ Ֆրանսիան, յեղափոխութիւնների և ռամկավարական սկզբունքների որորանը, Ֆրանկ-պրուսական պատերազմից յետոյ ճակատագրական և կարծես անդառնալի կերպով նետւեց Ռուսիայի գիրկը։ Այսօր նրա արևելեան քաղաքականութիւնը ռուսական մրցատով է ձևւում, չնայելով, որ Ֆրանսիայի բուն ժողովուրդը իր հայասէր ու յունասէր շարժումներով շատ անգամ բողոքեց թիւրքական բռնութիւնների և Հանոտոյի ընթացքի դէմ։

Գերմանիան՝ երեքպետեան դաշնակցութեան պարագլուխը, ներկայումս բացարձակ թշնամութիւն է սկսել Անգլիայի դէմ։ Պատճառը զուտ տնտեսական է։ Թզուկ

Վիլհելմը ատելով ատում է անգլիական մրցումը համաշխարհային շուկայում, գերմանական ապրանքների դիմաց։ Նրա ցանկութիւնն է յաղթահարել այդ մրցումը և տիրապետող դարձնել գերմանական առևտուրն ու ինդուստրիան։

Թշնամանալով Անգլիայի հետ, Գերմանիան թև է տալիս Ռուսաստանին և երկուսը միասին փառաւորապէս հաստատւում են Չինաստանի ափերում։ Վերին աստիճանի նշանակիչ են վերջին դէպքերը Ծայրագոյն Արևելքում, ուր մի նոր երեքպետեան դաշնակցութիւն կազմուեց Ռուսիայից, Ֆրանսիայից և Գերմանիայից... միանում են նոյն իսկ պատմական երդուեալ թշնամիները։ Էլզաս-Լոտարինգիայի հարցը շոգիանում է կարծես... Այդպիսով երկու մեծ դաշնակցութիւնները մտնում են իրար, միշտ աւելի և աւելի մեկուսացնելով Անգլիային։

97 թուականն էլ բաւականաչափ ամրացրեց այն շղթան, որ կապում է հինգ խոշոր ցամաքային պետութիւններին։ Պարզուեց, որ երեքպետեան, երկպետեան դաշնակցութիւնները աւելի խաղաղ բնաւորութիւն ունեն, քան պատերազմական։

96 թուի վերջերում սպիտակ ցարը յաղթական քայլով սլացաւ Արևմուտքի միջով։ Բոլոր ցամաքային զօրութիւնները երկիւղածութեամբ խոնարհուեցան նրա առջև. Պարիզը դղրդաց հիւրընկալելով իր թագադիր դաշնակցին, աստուածացրեց նրան։ Ցափշտակութեան գագաթնակէտն էր։ 97-ի օգոստոս ամսին Ֆրանսիական հանրապետութեան նախագահը պատասխանեց կայսերական այցելութեան։ Ամբողջ աշխարհը լարուած ուշադրութեամբ սպասում էր, որ ցարը արտասանի ֆրանսիացիների բաղձալի խօսքը։ Եւ ցարը արտասանեց „երկու դաշնակից ազգեր“ բառերը, բայց իսկոյն աւելացնելով, որ դաշնակցութիւնը յանուն խաղաղութեան է։

Տօնախմբութեան, մեծաշուք հանդէսների թատր էր Պետերբուրգը, ուր յաջորդաբար եկան Վիլհելմ II, Ֆելիքս Ֆոր և Ֆրանց Յոսէֆ։ Նոյնպէս թնդալից ցոյցեր եղան Վիեննայում, Բուդապէստում, Բէրլինում, ուր թագաւորները փոխանակւում էին համբոյրներով և ընդհանուր խաղաղութեան ծանուցումներով... Բացառիկ տարի էր 97 թուականը։

Եւրոպան խաղաղութիւն է ուզում։ ամէնքը գիտեն այդ, բայց ոչ ամէնքը թափանցում են իրական պատճառների մէջ։ Ինչո՞ւ հէնց ներկայումս է ամէնից խիստ զգացւում խաղաղութեան պահանջը պետութիւնների մէջ։ Ինչո՞ւ այդպէս դողում են նրանք, հէնց որ մի փոքրիկ հրդեհ է բարձրանում Արևելքում և ինչո՞ւ ամէնքն էլ, նոյն իսկ Ռուսաստանը, աճապարում են կոնցերտ կազմակերպել... Ինքը դաւանելով այսօր „չմիջամտելու սկզբունքը“, Ռուսիան շտապում է անմիջապէս ուրիշների հետ ընդհանուր համաձայնութեան գալ, երբ մի ուրիշ պետութիւն սպառնում է մենակ միջամտել արևելեան գործերում։ Այդ ընթացքը նշմարելի էր հայկական ճգնաժամում, բայց աւելի պարզ՝ յոյն-թիւրքական պատերազմի միջոցին։ Ռուսիան ամենայն եռանդով հոգում էր ուրիշ պետութիւնների հետ, որ պատերազմը տեղի չունենար։ Բայց երբ արդէն բանը բանից անցաւ, Ռուսիան աւստրիական կայսեր աջակցութեամբ ջանք թափեց, որ պատերազմի հրդեհը չտարածուէր հեռուն, բալկանեան ուրիշ երկրների վրայ։

Դողում է ցարի կառավարութիւնը, մի գուցէ բարդութիւններ առաջանալով, ընդհարման մէջ ընկնի ինքը որ և է եւրոպական պետութեան հետ։ Ամէն մի պատերազմ, ինչ էլք էլ որ ունենայ, աւերիչ կերպով է ազդում երկրի տնտեսական վիճակի վրայ։ Առաւել ևս վտանգաւոր է նա այսօր Ռուսիայի նման մի ահագին պետութեան համար, որ մի արհեստական խմոր է, մի հսկայական շինուածք, կառուցած մտրակի ու գաւազանի վրայ, ուր ճնշուած ազգութիւնները մշտապէս ալեկոծութեան մէջ են, ուր դեռ ևս կայ քառասուն միլիոնաւոր քաղցած ռուս գիւղացիութիւն, որ ողբում է միշտ իր սև, տաժանելի կեանքը, և որ կարող է, վայրկեանը հասած միջոցին, ինքնաբերաբար ժայթքել և ռուսական միապետութեան ջնջման պատճառ դառնալ։

Մոտաւորապէս նման պայմանների մէջ է գտնւում Աւստրիա-Հունգարիան։ Մի որ և է պատերազմ կատարեալ դժոխքի կարող է փոխել այդ բազմացեղ, բազմալեզու կայսրութիւնը. ազգութիւնների միջև ներհակութիւնը վերին աստիճանի լարուած է։

Իտալիան, որի կառավարութիւնը Մէնէլիքի հետ անփամ չկարողացաւ շնորհքով կռիւ մղել Ադուայի տխրահռչակ պարտութիւնից յետոյ նա ևս խաղաղութեան է կարօտում։

Ամէն մի պետութիւն իր ներքին ցաւերն ունի, իր յատուկ հիւանդութիւնը։ Բայց կայ մի ընդհանուր, զարհուրելի և վարակիչ „հիւանդութիւն“, որը սարսափի մէջ է պահում բոլոր պետութիւններին և ստիպում նրանց պատերազմից խոյս տալ։ Դա սոցիալիզմի ահն է, որ պատրաստւում է իսպառ բնաջինջ անել ամէն պետութիւն, լինի դա միահեծան, թէ սահմանադրական-հանրապետական։

Մի ամբողջ դար է գրեթէ, որ սոցիալիզմի ուրուականը շրջում է Եւրոպայում, բայց վերջին տասնեակներում էր գլխաւորապէս, որ նա տարածեց իր ցանցերը քաղաքակիրթ աշխարհի վրայ, զօրացաւ և ամուր հաստատուեց մանաւանդ Գերմանիայում, ուր արդիւնագործութեան արագընթաց զարգացման հետ առաջ գնացին զուգընթացաբար բանւոր դասակարգի թշուառութիւնը և բիւրօկրատ պետութեան ճնշումն ու հալածանքները։

Օր աւուր ձգւում է, լայնանում անդունդը բանւոր և բուրժուա դասակարգերի միջև. արագ արագ աճում է սոցիալիստական կուսակցութիւնը։ Նա արդէն խոշոր ուժ է կազմում պարլամէնտներում, իսկ նրա վիթխարի գործադուլները այսօր, այս վարկենիս դղրդացնում են ամբողջ բուրժուական աշխարհը։ Թւում է, որ հեռու չէ սոցիալիզմի յաղթանակի փառաւոր օրը։ Գլադստոնը չի սխալւում իր մարգարէութեան մէջ. „20-որդ դարը սոցիալիզմի դարն է“։

Ահա մի ահռելի „չարիք“, որից փրկութիւն չկայ. ահա մի մոլեգին ուժ, որ երբեմնապէս դուրս է վիժում և տակն ու վրայ անում ամէն բան, որ այսօր ևս, օգտուելով պատերազմից առաջ եկած կառավարութիւնների թուլութիւնից, գլուխ կը բարձրացնի և կը խորտակի բուրժուական թագաւորութիւնը։ Հարկաւոր է յիշել միայն „Կոմմունայի“ տիրապետութիւնը Պարիզում 1871 թուին ֆրանկ-պրուսական պատերազմի միջոցին, երբ բանւորները տապալելով քաղաքական մարմինը, իրենց ձեռքն առին կառավարութեան ղեկը և

արհաւիրքների մէջ իշխեցին ամբողջ ամիսներ։ Եթէ ներկայումս կրկնուեն նման պատմական վայրկեաններ, բանուորական ուժը կարող է ժայթքել անհամեմատ աւելի կատաղութեամբ և հաստատուն կերպով։ Ահա ուրեմն մի առաջնակարգ պատճառ ևս, որ եւրոպական կոնցէրտը կանգուն է մնում, որ պետութիւնները չը նայելով իրենց փոխադարձ ներհակութիւններին, ձգտում են խաղաղութիւն պահպանել։ Բայց դա ևս չի փրկի։ Ոչ մի ուժ, ոչ մի խաղաղութեան կոնցէրտ չի կարող ազատել պետութիւններին սօցիալիստական յեղափոխութեան արհաւիրքներից. բանուորական հարցը, միշտ աւելի զարգանալով՝ հիւսում է արդէն բուրժուական Եւրոպայի մահապատանը։ Նա մի ուրիշ, բոլորովին տարբեր խաղաղութիւն է պատրաստում — մի խաղաղութիւն, ուր կը թագաւորէ իրական հաւասարութիւնը և իրական եղբայրութիւնը։

Եւրոպան խաղաղութիւն է ուզում, բայց ժողովուրդները, որոնք դեռ կը հեծեն բռնակալի խարազանի տակ, ոճիր կը համարեն այդ խաղաղութիւնը, մինչև որ իրենց ազատութիւնը ձեռք չեն բերի։ Հին Արևելքը կ'ալեկոծուի մշտնջենապէս, հրաբուխը կը ծխէ շարունակ և կը յաւերժացնի պատերազմների երկիւղը, խանգարելով միշտ ալևոր Եւրոպայի անդորրութիւնը...

Ո՞ՒՄ ԼՍԵՆՔ

(ՆԱՄԱԿ ԲՕԼԳԱՐԻԱՅԻՑ)

Դեռ շատ չի անցել այն օրից, երբ յեղափոխական ասպարէզի վրայ էր մեր երիտասարդութեան միայն փոքրիկ, բայց աւելի զգայուն մասը։ Այն ժամանակ մեր խոհեմ և վախկոտ էֆէնդիներն ու պարոնները, որոնք ամէն տեղ ապահով են և չեն հետաքրքրւում ճնշւող միլիօնաւոր ամբոխի տանջանքով, ծաղրում էին առաջին հայ յեղափոխականներին և խենթեր անւանում նրանց։ Տաքարիւն, կենսական գծուծ շահերի տղմից ազատ երիտասարդութիւնը ուշք չդարձրեց ազգային պատէնտաւոր խելօքների վրայ և, բոլորովին թարմ ուժին յատուկ թափով, անձնատուր եղաւ միակ միջոցին, որը միայն կարող էր հային ազատել վերջնական կորստից, մաքրել նրան դարևոր ստրկութեան մէջ ձեռք բերած բարոյական ախտերից և իր մարդկային յատկութիւններին կանոնաւոր կերպով զարգացնելու միջոցը տալ։ Բայց հայկական յեղափոխութեան արագաքայլ զօրեղանալը, առաջին, թէև փոքրիկ, բայց հերօսական աջող քայլերը դէպի յեղափոխութիւնը, հրապուրեցին և այնպիսիներին, որոնք ոչ յեղափոխական ոգի ու տեմպերամենտ ունէին և ոչ էլ քաղաքացական արիութիւն դիմադրելու ամէն մի յեղափոխականին հանդիպող դժւարութիւններին, և որոնք սակայն հրապարակի վրայ յայտնի էին իբր ժամանակակից յառաջադիմական գաղափարների համար կռւողներ, քարոզողներ և պաշտպաններ։ Սրանք, տեսնելով որ յեղափոխութիւնը ընդլայնւում է և եթէ իրենք չմասնակցեն, կորցնելու են իրենց հեղինակութիւնն ու դիրքը թէ փոքր և թէ մեծ շրջանակներում, ստիպւած եղան ենթարկւել նոր հոսանքին։ Հայկական յեղափոխութիւնը մօդա դարձաւ և շայդ նոր մօդային հետևեց թէ հայ գրչավաճառ գլխագէտը, թէ հարստահարող բուրժուան, թէ կղերը, թէ մետաքսի ու ոսկու մէջ ընկղմւած տիկինն ու օրիորդը...

Այդ պատահական յեղափոխական տարրը փոքրիկ երեխայի նման չէր հասկանում իր մտեցած կրակի զօրութիւնը և թեթևամտութեամբ մտեցաւ գրկելու միս ու կաշին դաղող կրակը։ Հէնց որ գրկեց, ամբողջ մարմնով այրւեց, ետ ընկաւ և իր միջից արտադրեց դաւաճան, լրտես, խաբեբայ և մի ամբողջ վոհմակ յեղափոխութեան թշնամիներ։ Եւ այդ շատ բնական էր. դարևոր ստրուկ հայը միանգամից չէր կարող արտադրել ամբողջովին մաքուր, չարքաշ և ուժեղ կամքով յեղափոխական տարր։ Հայկական չտեսնւած ու չլսւած սարսափները դուրս նետեցին այդ պատահական և բարոյական սնանկութեան հասած յեղափոխական տարրին, որը արդէն իր դերը կատարել էր և եթէ շարունակէր մնալ հայ յեղափոխական կեանքի մէջ, ամէն բան պէտք է աղտոտէր, տապալէր յօգուտ մեր կաշին քերթող բռնապետութեան։ Սակայն այդ նեխիչ տարրը, ուզում է ծածկել իր բարոյական սնանկութիւնը հայ ժողովրդից, որ մինչև այժմ նրանց հաւատացել էր իր բախտը, կեանքը ու դրամը, և եթէ ըմբռնէր այդ հրէշների ռէակցիայի — յետադարձութեան — բուն պատճառը, իր ձեռքով պէտք էր պատառ պատառ անէր։ Դրա համար էլ այդ ազգային հրէշների վոհմակը կօկօրդիլօսեան արցունքն աչքերին աղաղակում է.

— Հաշտւենք սուլթանի հետ, յեղափոխութիւնը վնասակար է, մեր գործող յեղափոխականները անփորձ են, փառասէր են, եսամոլ են ևն...

Դրանց ձայնակցում են և հայ վատ ու ծոյլ կղերը, իր բուրժուական հարէմական հանդարտութիւնից փոքր ինչ զրկւած հայ չարչի վաճառականը։

Եւ այդ այն ժամանակ, երբ անցել է հայկական յեղափոխութեան ամենադժւար մասը, այն ժամանակ, երբ հայը նոր է զգացել, թէ ինչ քաղցր և պատւաւոր բան է իրեն ճնշողի արիւնը թափելը, այն ժամանակ, երբ նոր է սկսւում տասնեակ հազարներով մորթւած հայերի վրէժը լուծելը, վերջապէս այն ժամանակ, երբ մենք գտնւում ենք հայկական բուն ապստամբութեան նախընթաց օրում։

Չնայելով այս բոլորին, զօրեղացել է և բուն, մաքուր յեղափոխական տարրը, զօրեղացել և ճիւղաւորւել այնքան, որչափ չի եղել երբեք և աւելի պէտք է զօրեղանայ, եթէ մենք գործը տանենք ժամանակի պահանջների համեմատ։

Եւ մենք մեր խօսքը վերջացնելով, դիմում ենք այդ տարրին։

Լսեցէք, անկեղծ և հաւատացող հա՛յ յեղափոխականնե՛ր. բուն երկրից, հին և նոր աշխարհների անկիւններից լսւում են վատերի, դաւաճանների, շահամոլների, պաղած խոհեմների ձայները։

— Կանգնենք, չկռւենք, հաշտւենք սուլթանի հետ։

Միւս կողմից շշնջում են հայրենիքի ոգին, մորթւած ու ընկած հերոսների հոգիները և մարդկային պատւախնդրութեան զգացմունքը։

— Կռւեցէ՛ք, լուծեցէ՛ք մեր վրէժը. ազատեցէ՛ք։

Ո՞ւմ լսենք։

„ԴԱՇՆԱԿՑՈՒԹԻՒՆԸ“ ԵՒ ՀԱՅ ՀԱՍԱՐԱԿՈՒԹԻՒՆԸ

(ՆԱՄԱԿ ՊԱՐԻԶԻՑ)

Վերջին ժամանակներս հայ հասարակութեան մէջ յեղափոխական շարժումների դէմ ուղղած տրտունջների առթիւ ցանկանում ենք մեր կողմից մի քանի խօսք ասել։

Ի՞նչ է յեղափոխական հոսանքի պատճառը։ Ինչո՞ւ մարդիկ, թողած օրինական, խաղաղ կեանքը, լաց ու սուգի մէջ ձգելով իրենց ծնողներին, մղւում են յեղափոխութեան գիրկը՝ զանազան տանջանքներ, զրկանքներ, չարչարանքներ կրելու։ Մի՞թէ „խենթութիւնը“ կամ սնափառութիւնն է պատճառ։ — Ի հարկէ, ո՛չ։ Այդպէս կարող են մտածել միայն տգէտ ու անհասկացող մարդիկ. նրանք, որոնք չեն հասկանում, թէ ինչ է պատմութիւնը, ինչ է առաջադիմութիւնը։ Այդ մարդիկ սկզբունքով հակառակ են յեղափոխական շարժման և վերջին կոտորածները լիովին վերագրում են յեղափոխական գաղափարին։ Այդ պարոնները, ապրելով շքեղ պայմաններում ու արտօնեալ դրութեան մէջ, անկարող են զգալ թշւառ մշէցու տանջանքները. նրանք չեն հասկանում, որ եթէ հայը դիմում է յեղափոխութեան, դա այն պատճառով է, որ ուրիշ ելք չունի։ Այդ պարոնների մասին չէ խօսքը, այլ նրանց մասին, որոնք, ընդունելով յեղափոխական շարժումը սկզբունքով, իբրև միակ միջոց հասնելու ցանկալի նպատակին, մեղադրում են մեր յեղափոխական մարմինները, մանաւորապէս „Դաշնակցութիւնը“, բոլոր դրժբախտութիւնները նրանց վերագրելով։

Ամէն մի շարժում, որ առաջ է գալիս այս կամ այն ազգի մէջ, ընդհանուր ուղղութեան հետ միասին ունի և իր բնորոշ գոյնը, տարբեր ուրիշ ազգերի համանման երևոյթներից։ Ամէն տեղ յեղափոխութիւնը արտայայտւել է նոյն ազգի սովորութիւնների, տէմպէրամէնտի, բնաւորութեան համաձայն։ Ուրիշ խօսքով՝ պատմական երևոյթները պատկանում են ամբողջ հասարակութեան, և եթէ նրանք արտայայտւում են այսպէս, թէ այնպէս (վատ թէ լաւ) — դրա պատճառը ինքը հասարակութիւնն է՝ իր բարքերով, սովորութիւններով, մտաւոր, բարոյական և նիւթական ուժերով հանդերձ։ Գալով Դաշնակցութեան գործունէութեան գնահատելուն, նախ և առաջ պիտի ասենք, որ այդ բանը ապագայ հայ պատմագրին է պատկանում. իսկ այժմ, մեր միտքը պարզելու համար, ենթադրենք, որ Դաշնակցութիւնը վատ է տանում յեղափոխական գործը և տեսնենք թէ որքան ճշմարտութիւն կայ այդ դատապարտութեան մէջ։

Ումից է բաղկացած այդ Դաշնակցութեան մարմինը և ումից է ստանում նա իր բարոյական ու նիւթական միջոցները։ Չէ՞ որ Դաշնակցութիւնը կազմակերպւած է նոյն հայ հասարակութեան անդամներից և իր բարոյական ու նիւթական միջոցները ստանում է նոյն հասարակութիւնից։ Եւ ո՞վքեր են այդ անդամները... Մենք վստահանում ենք ասել, որ նրանք հասարակութեան ամենաքաջարի և ամենակորովի որդիքն են. նրանք, որոնք անտես անելով տանջանքները և մահը, իրենց զոհել են ընդհանրութեան շահերին. ուրեմն յեղափոխական տեսակէտից նրանք հասարակութեան ամենագործունեայ և ամենագաղափարական մասն են կազմում։ Այդ այն մասն է, որը տարիներով շարունակ քարոզում է ժողովրդի մէջ, տարածելով նրա մէջ յեղափոխական գաղափարը, որը, ահագին դժւարութիւնների յաղթելով, զէնք է բաժանում ժողովրդին, ֆէդայական խմբեր է կազմակերպում. որը, շատ տեղ պաշտպանեց ժողովուրդը կոտորածից և վերջապէս, այնպիսի սքանչելի յաջողութեամբ առաջ բերեց Օսմանեան Բանկի գրաւումը ու Խանասորի արշաւանքը, ջնջելով Շարաֆի ամբողջ ցեղը։

Այս բոլորը իրագործելու համար հայ յեղափոխականը իր կեանքն էր զոհում, իր արիւնն էր թափում...

Ի՞նչ էին անում այդ ժամանակ հայ յեղափոխականներին դատապարտողները։ Նրանք, թատրօնի հանդիսականների նման, անգործ դրութեան մէջ, դիտելով հայ յեղափոխականի գլադիատորական կռիւը, պախարակում էին նրան և երբեմն միայն ծափահարում, առանց մը տածելու մի լուրջ օգնութիւն հասցնելու։ Աւելի պատւաբեր չէ՞ր լինի, պարոններ, եթէ թողնէիք հանդիսականի և կրիտիկոսի անանձնական դերը, մտնէիք յեղափոխական ասպարէզի մէջ և, մեզ հետ գործելով, մեզ ճանապարհ ցոյց տայիք։ Այն ժամանակ, տեսնելով ձեր գերազանցութիւնը... կը գոչէինք. „Հապա՛ն, յառաջ, գալիս ենք ձեր յետևից“։

Իսկ ունևո՞ր դասակարգը... Օ՜, նրա վերաբերմունքը դէպի հայ յեղափոխութիւնը աւելի վատ է։ Այդ դասակարգը մի կոպէկ տալով հայ յեղափոխականին, պահանջում է նրանից հազարների գործ, նա կարծում է, թէ իր մի քանի կոպէկով կարելի է „Հայաստանն ազատել“, մոռանալով որ յոյները երբեմն իրենց ամբողջ միլիոնաւոր կարողութիւնն էին նուիրում յեղափոխական գործի համար։ Հայ հասարակութեան մտքովն էլ չի անցնում, որ հինգ կոպէկանոց փամփուշտը մինչև իր նշանակւած տեղը հասնի, արդէն 40-50 կոպէկ է նստում, որ 15-20 բուբլիանոց հրացանը երեք այնքան ծախս է բռնում ևն։ Այս բոլորը նա չգիտէ և, տեսնելով միայն յեղափոխական խաչագողների զեղծումները, դրանով բացատրած է համարում իր համար ամէն բան։ Բայց չէ՞. չարաչար սխալւում է հայ հասարակութիւնը։ Ի՞հարկէ, խաչագողներ, դժբախտաբար կան յեղափոխականների մէջ, և դա մի շատ մեծ չարիք է, որի դէմ մինչև հիմա կուել է Դաշնակցութիւնը և այսուհետև պիտի կուի աւելի խիստ կերպով... Բայց թող հասարակութիւնը իմանայ, համոզւի, որ նրա տրւածը շատ ու շատ չնչին է յեղափոխական պահանջների հետ համեմատած։ Նիւթական սուղ միջոցների շնորհիւ է, որ հայ յեղափոխական շարժումը չի կարողանում ուժեղ կերպարանք և լայն ծաւալ ստանալ։ Հայ յեղափոխական շարժումը կանոնաւոր և անընդհատ կերպով չի շարունակւում իր շաւղով միևնոյն ուժով, այլ նա ենթարկւած է ալեկոծութեան. նա կամ բռնկում է իւղ ստացած բոցի պէս, կամ մխում է երբ իւղը պակասում է։ Որ Դաշնակցութիւնը իր զօրութեան ապացոյցներ է տւել, — օրինակներ ձեզ Օսմանեան Բանկի գրաւումը և Խանասորի արշաւանքը։ Բայց թէ ի՞նչու այդ զօրութիւնը աւելի յաճախ չի արտայայտւում, — այն պատճառով, որ նիւթական միջոցները պակասում են. մարդիկ կան, գործողներ կան, — նիւ-

թական միջոցներ — ո՛չ։ Հայ յեղափոխականը տալիս է իր ունեցած-չունեցածը, իր կեանքը, դուք տուէք ձեր դրամի գոնէ հարիւրերորդականը։

Իր պարտքը կատարելով միայն, հայ հասարակութիւնը պիտի պահանջի յեղափոխական մարմիններից, որ վերջիններս ստեղծեն ուժեղ կազմակերպութիւն, արտաքսեն յեղափոխական շրջանից խաչագողներին, պատժեն չարագործներին, որոնք անասելի վնասներ են հասցնում յեղափոխական սուրբ գործին, և, առհասարակ, հայ յեղափոխական գործը դնեն հաստատ հիմունքների վրայ։

Ահա միմիայն այս փոխադարձ պարտականութիւնների և պահանջների միջոցով կարելի է յեղափոխութեան յաջողութիւնը պսակել։

ԵՐԻՏԱՍԱՐԴ ԹԻՒՐՔԵՐԻ
ՆՈՐ ՅԱՅՏԱՐԱՐՈՒԹԻՒՆԸ

„Միութեան և առաջադիմութեան օսմանեան կոմիտէից“, կամ ուրիշ խօսքով Երիտասարդ Թիւրքերի վարչութիւնից ստացանք մեծ պետութիւններին ուղղած իրենց մի նամակի պատճէնը, որ խնդրում են տպագրել Դրօշակի մէջ։

Ահա այդ նամակը.

Պ. Նախարար,

Օգոստոս ամսւոյ ընթացքում սուլթանը Միութեան եւ Առաջադիմութեան Օսմանեան Կոմիտէին ուղարկել էր մի պատգամաւորութիւն, որի գլուխն էր իր սիրելիներից մէկը՝ Ահմէդ Ջէլալէդդին փաշան եւ որի միջոցով համդիսաւոր խոստում էր տալիս իրագործել ընդհանուր բարենորոգումները, սկսելով կատարեալ ներումից թէ քրիստոնեաների եւ թէ մահմէդականների համար։ Մենք թէեւ քաջ գիտէինք սուլթանի միտումները՝ դժբաղդաբար մակիավէլական, հազարաւոր փորձերից յետոյ թէեւ ոչ մի հաւատ չէինք ընծայում նրա գեղեցիկ խոստումներին, այնուամենայնիւ մենք չկամեցանք նրա վեհապետական ինքնասիրութիւնը կոտրել եւ ահա այսպէս, մենք վերջին անգամ մեր անկեղծութեան ապացոյցը տուինք նրան, կամովին խաբուած մնալով։ Մինչեւ իսկ մեզանից մի քանիսը Պոլիս մտան նրան խրախուսելու յուսով։ Բայց սուլթանը, ինչպէս առաջ, չյարգելով իր սեփական խոստումները, փոխանակ իսկոյն եւ եթ ընդհանուր ներում հրատարակելու, աքսորեց, բանտարկեց, դատապարտեց կամայաբար բոլոր պատուաւոր մարդկանց, իբր Երիտասարդ Թիւրքիայի անդամներին. բարենորոգումների փոխանակ ձեռնարկեց մեր կոմիտէի դէմ զրպարտութիւններ արձակելու անվայել գործը իր բազմաթիւ գործակալներու միջոցով՝ մեզ անուանարկելու նպատակով թէ ներսը եւ թէ դուրսը։ Նա մինչեւ իսկ մեր կատարեալ քայքայումը պաշտօնապէս յայտարարելու աստիճանին հասաւ, ասելով, թէ Երիտասարդ Թիւրքիայի գոյութիւնը միայն մի քանի փառասէրների Եւրոպայում տարածած սուտ լուրերի ծնունդն է եւ թէ նրան յաջողել է խեղդել կուսակցութիւնը այդ փառասէրներին կաշառելով։

Կոմիտէս այս անգամ կատարելապէս համոզուած, որ սուլթանը միայն ուժի ազդեցութեան տակ տեղի կըտայ ազգի կամքին, հաշտութեան ամէն մի միջոց անօգուտ համարելով, վճռել է մղել խիստ արշաւանք եւ կատաղի կռիւ, որպէսզի կարողանայ մեր դժբաղդ երկրում հաստատել ներկայ առաջադիմութեան համապատասխան իրերի մի դրութիւն։

Մենք չենք դադարել նոյնպէս ամէն մի յարմար դէպքում ներկայացնել մեծ պետութիւնների խորհրդածութեան օսմանեան կայսրութեան սահմանադրութիւնը, որ միակ իրական դարմանն է վերջ տալու միապետական եւ չարագործ իշխանութեան զեղծումներին, որից բղխում են Տաճկաստանի մի ծայրից մինչեւ միւս ծայրը ամէն օր կատարուող քստմնելի գործերը, որի զոհն են քրիստոնեաներն ու մահմէդականները։

Մեծ պետութիւնները անհագին ծառայութիւն մատուցած կը լինեն ո՛չ միայն օսմանցիներին, այլ եւ ընդհանուր խաղաղութիւն պահպանելուն եւ դրանով ամբողջ մարդկութեան, եթէ կատարեն այն, ինչ կարող են, արագացնելու համար՝ առանց կրօնի եւ ցեղի խտրութեան, բոլոր օսմանեան հպատակներին վերաբերող բարեկարգութիւնների հարցը։

Ընդունեցէք եւ այլն։

ԽԱՌՆԱԿՈՒԹԻՒՆՆԵՐ ՎԱՆԻ ՄԷՋ

B. Lokal Anzeiger թերթին քանի մը օր առաջ հրատարակած տեղեկութիւններուն համաձայն, Վանի մէջ մեծ խռովութիւններ տեղի ունեցեր են։ Ընդհանուր խուզարկութիւն կատարուած է հայ յեղափոխական Տէրոյեանը ձերբակալելու համար, որ կը կարծուի թէ քաղաքին մէջ կը գտնուի։ Այդ նպատակով քաղաքէն դուրս հանած են հայ փախստականները (շրջակայքէն* եկած գաղթականներ)։ Վանի առաջնորդը միջամտեր է, բայց ապարդիւն, ուստի հրաժարական է տուեր։ Վալիի օգնականին՝ Օհաննէս Գէրիգի միջամտութեամբ 8 օրուան ժամանակ տրուած է Տէրոյեանը կառավարութեան յանձնելու։

* Վերջին պահուն կըստանանք Վասպուրականի Կ. Կոմիտէի մէկ նամակը այդ անցքերուն վերաբերեալ. ուշ հասնելուն՝ կը հրատարակենք յաջորդ թուով։

ՊԱՇՏՕՆԱԿԱՆ ՅԱՅՏԱՐԱՐՈՒԹԻՒՆ

Հ. Յ. Դաշնակցութեան Ջրաբերդի Կոմիտէն ներկայիւս յայտնում է իգիտութիւն հայ հասարակութեան և դաշնակցական բոլոր գործիչների, որ 1897 թ. յունիս 10-ից իվեր իսպառ խզել է իր յարաբերութիւնները Ջալլադի (Տացու, Ղահրաման, Երւանդ) և Հաջի Նազիկի հետ։ Սրանք ո՛չ մի կապ չունենալով այլևս վերոյիշեալ մարմնի հետ, խնդրւում է ո՛չ յարաբերութիւն ունենալ հետները, իբրև դաշնակցականի, և ո՛չ էլ նպաստ տալ յանուն Դաշնակցութեան։

ՎՐԻՊԱԿ

Դրօշակի անցեալ տարուան № 15-ի մէջ սխալմամբ Ուստրի և Նիւ-Եօրքի Կոմիտէներու անունով հրատարակուած են Հր. Ամերիկա խրկուած դաշնակցականներուն ինպաստ հաւաքուած գումարները։ Այդ հանգանակութիւնը կատարուած է յատուկ այդ նպատակով կազմուած Նիւ-Եօրքի յանձնաժողովին ձեռքով։

* Նոյն №-ին Նաւահանգիստ Կոմիտէի ցուցակին մէջ՝ ծխահան խմբից — ուղղել ծիածան խմբից։ Փոքր Պետօ 5 ռ. ուղղելի 15 ռ. Նոյն ցուցակի Գաղթավայրի բաժնին մէջ՝ ծաղկաձորից Խաւքիս 25 ռ. — ուղղելի Խաչիկեան 25 ռ.

Խմբագրութեանս դիմել հետեւեալ հասցէով՝
Rédaction du Droschak, Genève (Suisse)